

KÖNYVEK

A TÁRSULÁSOK SZOCIOLÓGIÁJA

SZABARI Vera

ELTE Társadalomtudományi Kar

H-1117 Budapest, Pázmány Péter sétány 1/a.; e-mail: szvera@yahoo.com

Bruno Latour: *Reassembling the Social An Introduction to Actor-Network-Theory*. Oxford: Oxford University Press, 2005.

Bruno Latour a modern inter- és multidiszciplináris társadalomtudományok sztárja, aki szívesen provokálja olvasóit, legújabb munkájában nem kisebb feladatra, mint a társadalmi valóság fogalmának újrakonceptualizálására vállalkozik. A fogalmak pontos meghatározása fontos és megszokott vállalkozás a társadalomtudományok területén, és nem egyszer egybe esik a szociológia diszciplináris elhatárolásának, valamint a gyakorlati kutatások megalapozásának igényével. Latour definíciós kísérlete ugyanakkor összekapcsolódik az úgynevezett „cselekvőhálózat elmélet” [Actor-Network-Theory – ANT] bemutatásával. Az, hogy Latournál együtt jár a cselekvés illetve a szociológia tárgyának meghatározása, nem szokatlan a szociológia történetében, például Max Weber vagy Talcott Parsons szintén lényeges lépésnek tekintették a cselekvés meghatározását ahhoz, hogy a szociológia tárgyához, a társadalomhoz vagy a társadalmi fogalmához eljussanak.¹ E szociológiai hagyomány lenne az oka annak, hogy Latour visszatér ahhoz az irányzathoz, amit már 1997-ben temetett?²

A cselekvőhálózat elmélet kialakítása az 1980-as évek elejére tehető és mindenekelőtt a francia Michael Callon és Bruno Latour, valamint a brit John Law nevéhez kötődik. Ezek a szerzők olyan interdiszciplináris iskolát hoztak létre, amely a tudomány- és technikakutatások területén kialakított hagyományos eljárások és beidegződések megváltoztatását, egy konceptuális keret kidolgozását tűzte ki célul, amely egyszerre képes integrálni mikro- és makro-, humán és nem humán cselekvőket. A cselekvőhálózat elmélet központi gondolata, hogy a cselekvések nem vezethetők vissza az önálló

- 1 Ezt a felvetést támasztja alá, hogy – bár Latour nem Weber vagy Parsons cselekvésteóriáját említi – Durkheimmel szemben Tarde elméletére hivatkozik, szerinte ő képviselte a helyes irányt a társadalmi meghatározásánál, hiszen Tarde valamiféle cselekvéseméleti szociológiát vagy inkább szociálpszichológiát kívánt művelni.
- 2 Latour, bár a cselekvőhálózat elmélet kidolgozói között munkálkodott, az 1990-es években mind több kritikával illette az irányzatot, míg egy 1997-es workshopon teljes mértékben szembefordult azzal és kijelentette: „Négy dolog van, ami nem működik a cselekvőhálózat elméletben (*Actor-Network-Theory*), a cselekvő fogalma, a hálózat fogalma, az elmélet fogalma és a kötőjel! Négy koporsószőg” (Latour 2004: 15).

cselekvők döntéseire, ezért nem az egyes cselekvőket, hanem a cselekvések által meghatározott hálózatot és annak heterogén összetevőit kell vizsgálat alá vonni. A heterogén jelző több dolgot foglal magában: egyrészt az elemek (cselekvők) heterogenitását, melyek lehetnek emberek és nem emberek, tárgyak, technikák, tudáskészletek és összekapcsolódásaik (lásd aktáns), másrészt kapcsolataik heterogenitását, azt, hogy viszonyaik nem vizsgálhatók az egymástól jól elhatárolható, különállónak tekintett társadalmi, gazdasági, politikai, technikai vagy természeti dimenzióban (lásd asszociációk). Az ANT képviselői nem a társadalmi magyarázatok kiterjesztésére tettek kísérletet, éppen ellenkezően, erős kritika alá vonták a hagyományos és a kritikai szociológiai nézőpontokat (lásd aszociológia).

ASZOCIOLÓGIA

Latour 2005-ös munkájának legszembevetőbb vonása a folyamatos polemizálás. Könyve az eddigiektől eltérő módon erőteljesen reflektál a szociológiára,³ leginkább egy Latour által általánosnak vagy hagyományosnak tekintett szociológiai látásmódra, a „társadalmi valóság szociológiájára”, s azt kívánja igazolni, hogy elmélete, az „asszociációk szociológiája” jelentős mértékben különbözik ettől. A szociológiát a relativizmus előtti, míg az ANT szociológiáját a relativista fizikával analóg képződménynek tekinti (Latour–Woolgar 1979, Latour 1987, 1993).

Az ANT képviselői közül nem Latour az első, aki a szociológia megreformálását sürgeti. Callon már 1987-es munkájában javaslatot tett a szociológia átalakítására (Callon 1987: 99). Callon érvelése: a világ nem darabolható fel társadalmi és nem társadalmi elemekre, a különböző típusú aktorok összefonódásai folyamatosan módosítják a köztük lévő viszonyokat és azok értelmezését. Ennek megfelelően az ANT képviselői olyan tudományos vagy technikai megoldásokat, eseményeket vizsgálnak, ahol a történések különféle szereplői – Callon vizsgálataiban például mérnökök és elektromos autók, vagy fésűskagylók, halászok és tudósok – ugyanannak a hálózatnak (láncolatnak) a részei, s egymásra gyakorolt hatásaikkal alakítják az eseményeket (Callon 1986, 1987). Callon akkori felvetése nem eredményezett jelentősebb vitát a szociológián belül.

Latour hasonló gondolatból indul ki mostani könyvében. A legnagyobb problémát a „társadalmi” kifejezés használatában látja, mindabban, amit a szociológusok a társadalmi kifejezésbe bezúfolnak, és ezzel elintézettnek tekintenek. Latournak persze igaza van, valóban előszeretettel használjuk a társadalmi hatást, erőt, valóságot, struktúrát, normát stb. magyarázó tényezőként. A társadalom, illetve a társadalmi kifejezések meghatározási kísérletei pedig végigkísérték a szociológia egész történetét. Annak ellenére, hogy számos definíciós kísérlet született, nincs megoldás arra a kérdésre: mi a társadalom, mit tekinthetünk társadalminak. Éppen az elméleti sokszínűség miatt egy szociológus alapvető kétkedéssel olvassa Latour gondolatmenetét: vajon tényleg

3 Latour korábbi műveiben is számtalanszor találkozhatunk a szociológia alapjait érintő kérdésekkel, például a tudományos tények társadalmi konstrukciójának vagy a természet és a társadalom mesterséges szétválasztásának kérdése kapcsán (1979, 1987, 1993), de ezekben magát a szociológiát mint diszciplínát nem állította a kritika középpontjába.

létezik a Latour által feltételezett „általános” szociológiai nézetrendszer, beszélhetünk-e általában a szociológia álláspontjáról?

Latour megkérdőjelezi, hogy léteznek kizárólag társadalmi tekinthető viszonyok, amelyek együtt kijelölnék a társadalmi valóság határait, és ezért a társadalmi valóság magyarázó szerepének újragondolását sürgeti (Latour 2005: 2).⁴ A következő dolgokat tulajdonítja a szociológiának és utasítja el a „társadalmi” kifejezés használatával kapcsolatban: 1) létezik egy úgynevezett társadalmi környezet, ahol a nem társadalmi tevékenységek zajlanak, 2) a társadalmi a valóság egy meghatározott területe, 3) a társadalmi használható a kauzalitás egy speciális fajtájaként, 4) a társadalmi egész hatása csak a társadalomtudósok számára látható.

A könyv első részében azokat a kérdéseket boncolgatja, amelyeket mi, a „társadalmi valóság” szociológusai magától érthető dolgokként kezelünk, Latour pedig éppen a bizonytalanság forrását látja bennük, és a következő kérdéseket teszi fel – mindegyik kérdésnek egy-egy külön fejezetet szentelve –: mit értünk csoport, illetve cselekvés alatt, mik a tárgyak, milyen kapcsolat van természet és társadalom között, s végül mit jelent írni. Latour konklúziója: „A tény az, hogy senki sem ismeri a választ – ezért kell együtt megszervezni, stabilizálni és módosítani a fenti megjelöléseket. Ezért olyan nélkülözhetetlen, hogy a társadalomtudósok újra összeillesszék a társadalmat” (Latour 2005: 138).

Honnan ered Latour averziója a szociológiával szemben? Közismert, hogy munkássága az 1970-es évek végén a tudomány antropológiai kutatásával kezdődött. S talán ide vezethetők vissza a bonyodalmak is: „minden félreértés a tudományos tények társadalmi konstrukciójának szerencsétlen kifejezésével kezdődött” (2005: 88 – kiemelés SZV). Latour elutasítja elméletének azon interpretációját, hogy a (tudományos) tények csupán társadalmi konstrukciók. A konstrukció nem az igaz vagy az objektív ellentéte, a hangsúly pedig valaminek a létrehozásán van – hangoztatja. Amikor egy mérnök vagy építész megkonstruál egy szerkezetet, egy épületet, akkor létrehoz valamit, ami másként is lehetne, de a sok lehetséges variáció közül kiválaszt egyet, ami megszilárdul, stabilizálódik. Vagyis a dolgok, épületek, tárgyak, így a tudományos eredmények is azért létez(het)nek, mert valaki megkonstruálta őket. A kérdés továbbá már nem az, hogy maguk a konstrukciók jók vagy rosszak, hanem, hogy mennyire bizonyulnak szilárdnak és tartósnak (2005: 89). Az, hogy a tények „fabrikáltak”, arra utal, hogy mesterséges helyzetben kerülnek elő, például egy laboratórium falain belül (2005: 90).

Latour a „félreértésért” természetesen a szociológusokat teszi felelőssé, akik szerinte előszeretettel feledkeznek meg a tudomány úgynevezett „természeti” oldaláról, s mindent „társadalmi” szinten próbálnak megmagyarázni. Ez lenne az az eltolódás, amit már korábbi könyvében (Latour 1993) is a szociológusok szemére vetett: fenn tartják az aszimmetriát, megfeledkeznek a természetről, a korábbi „természeti” magyarázatokhoz hasonlóan, amelyek a dolgok társadalmi oldalát nem vették figyelembe.

4 Úgy tűnik, a szociológia sohasem lesz képes kilépni a kialakulása pillanatától zajló állandó öndefiníciós kényszerből. A tárgyaként választott társadalom vagy társadalmi valóság meghatározása mindig is visszatérő kérdés marad(t) a szociológielméletben, ez nem Latour „találmánya”.

Latour valójában messze áll attól, hogy a tudomány működését kizárólag társadalmi okokra vezesse vissza. Tudománykutatásai során épp arra hívja fel a figyelmet, hogy a tudomány tárgyai, az elektronok, kövek vagy földminták, nem helyettesíthetők a társadalmi valósággal, ellenkezőleg: a tudomány tárgyai magyarázhatják meg számunkra a társadalmi dimenziót (1999, 2005: 99). A társadalmi magyarázat kiterjesztése amúgy is akadályokba ütközne: egyrészt a szociológia hiába próbálna valamiféle tudományos keménységet magára erőltetni, ebben mindenképpen alulmaradna. (Bár kezdetektől ezen fáradozik.) Másrészt Latour elfogadhatatlannak tartja, hogy a körülöttünk zajló történéseket láthatatlan, megfoghatatlan, úgymond társadalmi kapcsolatoknak tulajdonítsuk (2005: 104). Éppen arra törekszik, hogy láthatóvá tegye az összekapcsolódásokat és rámutasson megszilárdulásuk folyamataira. Számára nem elfogadható magyarázat a „társadalom ereje”, pl. a társadalmi hatalom reprodukciója vagy a láthatatlan kéz elmélete.

De akkor mit takar a szociálkonstruktivizmus megjelölés? Egy tény konstrukciója olyan objektív valóság, amelyet a különböző entitások összekapcsolódása hozott létre, a szociálkonstruktivizmus pedig azt jelöli, amikor ezek az összekapcsolódások áthelyeződnek a társadalmi mezőben, ahol megszilárdulnak, de mindebből nem következik, hogy kizárólag társadalmi tényezőkből épülnek fel (2005: 91). Így a társadalmi nem a nem tudományos szinonimájaként értelmezhető, hanem arra utal, hogy az összekapcsolódások felhasználják a már meglévő erős és tartós viszonyokat.

Latour tovább hangsúlyozva a társadalmi valóság szociológiájától való távolságát kijelenti: hiba volt úgy beállítani a tudománykutatás új irányzatát, mint ami a klasszikus témák mellett egy újabb területet fedezett fel a szociológia számára. Úgy látja, hogy bár az ANT a tudányszociológiából lépett elő, nem tekinthető a szociológia egy ágának, mert a tudományvizsgálatokban elért sikere nem a szociológiai módszerek alkalmazásában rejlik (2005: 94). Sőt, az nemcsak a tudomány eredményeiről közölt meghökkentő állításokat, hanem a társadalomtudományokat is új megvilágításba helyezte. Hogy elmélete és a szociológia közötti különbségeket hangsúlyosabbá tegye, valóban egy klasszikus tudányszociológushoz nyúlt vissza, mumusként ő is Merton elméletét idézi fel.⁵ Ha az ANT a szociológia „kiterjesztése” lenne – vallja Latour –, elbukna, hiszen a szociológia nem tud mit kezdeni a kemény és objektív tudományos eredményekkel, csak a tudomány egy vékony szeletét vonhatná vizsgálata alá: ami emberi, ami politika vagy meggyőződés (2005: 95). Vagyis ha a szociológia ragaszkodna a mertoni nézőponthoz, akkor a karrierutakat, az etnikumot stb. kutathatná, s ez persze Latour szemében megfutamodás, gyávaság lenne (2005: 95). Mint azt már Bloorék is hangoztatták, az újszerű tudománykutatás a tudomány kognitív és technikai oldalát is vizsgálhatónak tekinti, s igényt tart a tudományos gyakorlat elemzésére (Bloor 1999). Latour pedig mindebből arra a megállapításra jut, hogy nem a klasszikus tudányszociológiát kell kiterjeszteni, hanem a társadalmi fogalmát kell újradefiniálni, úgy hogy abba a tudomány kognitív, illetve nem humán elemei is beletartozzanak (2005: 97). Ez a felvetés azonban már nem csak a tudányszociológusokat érintheti.

5 Általában a *Science Study* vagy az ANT képviselői a tudányszociológiát Mertonnal azonosítják, nála találva kellően eltérő megállapításokat saját elméletükhöz képest. Latour a mertoni hagyomány követőjének tekinti Bourdieu munkáját is (2005: 95).

CSELEKVŐ VAGY AKTÁNS (ACTOR – ACTANT)

A könyv első felében feltett kérdéseket – mit értünk csoport, cselekvés vagy tárgy alatt – jobban megvilágítja Latour cselekvőképe.

Vegyük sorba a latouri cselekvőfogalom leghangsúlyosabb jellemzőit:

1) Az aktor nem a szociológiai értelmében vett individuális cselekvő, hanem egy (illetve több) hálózat része, aki környezetétől függően hozza meg döntéseit, és nem csupán mérlegeli a környezetéből adódó lehetőségeket (ezt a szociológiában sem cáfolják), hanem a hálózat részeként, annak többi elemével együtt cselekszik. A cselekvő nem egy elkülöníthető entitás, határai a hálózaton belül feloldódnak. A hálózat közvetíti akaratát, cselekvését, ugyanakkor módosítja a cselekvés kimenetelét. A hálózat (annak elemei, más cselekvők, nem emberi cselekvők) és a cselekvő egymással kölcsönös és folyamatosan egymásra ható kapcsolatban állnak, korlátaikkal és lehetőségeikkel újra és újra létrehozzák, definiálják egymást; alakítják céljaikat, lehetőségeiket és hatalmi viszonyaikat. A latouri cselekvőt mások cselekedtetik. A cselekvő a kötőjeles cselekvő-hálózat kifejezésben nem a cselekvés forrása, hanem a felé rajzó entitások egész sorának célpontja (2005: 46).

2) Így az elemzés középpontjába nem a cselekvő kerül, hanem a cselekedet, a kölcsönös viszonyok következményeként megtörtént esemény.

3) Cselekvőfogalma nem zárja ki a nem humán, a dologi vagy tárgyi komponenseket, cselekvőnek tekinti az elektromos autót vagy Pasteur mikrobáit is (Latour 1999).

Latour legújabb könyvében egy klasszikus szociológiai problémán, az alsó középosztályból felemelkedő fiatalok példáján keresztül szemlélteti a cselekvőhálózat elmélet és a szociológia közötti különbséget. A gyermek egy diploma megszerzése után eltávolodik szüleitől, azok értékrendjétől, életvitelétől, de valójában ki idegeníti el, ki formálja megszólalásait, gondolatait, ki a felelős azért, hogy különbözni akar szüleitől, talán a *habitus*⁶? – teszi fel a kérdést Latour (2005: 44). Már másodéves szociológus hallgatók, akik hallottak társadalmi attitűdről, habitusról, vonatkoztatási csoportokról, többféle választ is adhatnának. Latour szerint azonban a szociológusok nem magyarázzák a történéseket, csupán a társadalmi jelző mögé bújnak és az egyént társadalmi, kulturális vagy strukturális cselekvővé egyszerűsítik. Latour számára az is kérdés: ki cselekszik, amikor cselekszünk? (Latour 2005: 45) S talán éppen ezért túlhaladott a szociológia cselekvő fogalma, hiszen sohasem egyértelmű, hogy ki és mit tesz? Ez a kérdés már a szerző korábbi munkáiban is felmerült: Ki ő! Az ember vagy a fegyver? (Latour 1999: 176–190)

Latour szerint a szociológia eddig nem törekedett a cselekvés pontos definiálására és magukat a cselekvőket is figyelmen kívül hagyta. Latour egyszerűen nem vesz tudomást a szociológia cselekvéselméleteiről. Hiszen már Weber úgy határozta meg a szociológiát, mint ami „a társadalmi cselekvések értelmező megértésére, és ezen keresztül a cselekvés menetének és hatásainak oksági magyarázatára törekszik” (Weber 1987: 37–38). Vagyis nem jogos Latour kritikája, amikor azt állítja, hogy a szociológia nem foglalkozik a cselekvéssel, vagy hogy azt egy metaszinten próbálja értelmezni, elsza-

6 Latour könyvében nem szentel túl nagy figyelmet Bourdieu habitus fogalmára, elsősorban a hagyományos szociológia elvetendő eszközének tekinti azt, pedig érdemes lenne közelebbről összevetni kettőjük elméletét.

kadva az egyes cselekvőtől. Az viszont igaz, hogy Weber számára nem jelentett problémát annak megválaszolása, hogy ki cselekszik (a favágó fát vág, a fegyveres lő). Latourral ellentétben, Weber megközelítésében a tárgyak nem válhattak cselekvők, viselkedésüknek nem tulajdonított értelmet és igazodást. Webernél „minden mesterséges készítmény, minden artefaktum – pl. egy gép – csupán abból az értelemről kiindulva értelmezhető és érthető, amelyet az előállító és felhasználó (alkalmasint igen eltérő célkitűzésű) emberi cselekvés kölcsönzött (vagy akart kölcsönözni neki)” (Weber 1987: 40). Ez nem jelenti a tárgyak cselekvőként való értelmezését. Latour viszont hasonló gondolatmenetből kiindulva jut el a hibrid cselekvők fogalmához, szerinte ugyanis egy tárgy, amely emberek által kitűzött célokat közvetít (ilyen példaként jelent meg a fekvőrendőr, amely azt az emberi célkitűzést, normatív elvárást közvetíti, hogy az autóvezető lassítson egy játszótér közelében), valójában cselekvőnek tekinthető, ami delegálja és módosítja mások célkitűzéseit, ezáltal fenntartja és szabályozza a társadalmi kapcsolatainkat.

A latouri cselekvő körülhatárolása bizonytalan. Sem Weber, sem a későbbi, de szintén klasszikusnak számító Talcott Parsons cselekvéseméletében nem kérdéses a cselekvő személye, Latour ezzel szemben elbizonytalanítja olvasóját, hiszen cselekvő lehet a hálózat bármely eleme vagy azok végtelen számú összekapcsolódásainak egyike is. Latour szerint magukat a cselekvőket kell megkérdezni tevékenységeikről, cselekedeteikről. Vajon a szociológia nem erre próbál törekedni, amikor kérdőíveket gyárt és egyéneket kérdez meg cselekedeteik, választásaik miéértjéről? Úgy gondolom jogos Latour kritikája, amikor azt feltételezi, hogy a modern szociológia figyelmen kívül hagyja, hogy maguk a cselekvők mit mondanak saját tevékenységükről, hiszen a modern kvantitatív adatfelvételi technikák nem a megkérdezettek világértelmezéseire kérdeznak rá. Bár a szociológia modern korszakának adatfelvételi (survey) eljárásai azt a látszatot kelthetik, hogy a szociológia valóban az egyes cselekvőket vagy kvázi cselekvőket kérdezi meg. (Ezt még erősíti is, hogy számos adatfelvételi technika a pszichológiából került a szociológiába.) Végiggondolva adatfelvételi technikáinkat, nem kell sokáig töprengenünk ahhoz, hogy kiderüljön, a kérdőívek kialakításakor és értékelésekor a szociológus fejében kategóriák, struktúrák, társadalmi csoportok, mentalitás stb. létezik, csak ezek alapján működhet a módszerünk. De nem az általános megállapítások levonása a tudomány célja? A szociológia túljutott már a pozitivisták korszakán?

Latour éppen arra hívja fel a figyelmünket, hogy mielőtt kialakítanánk saját alternatív metafizikánkat, értelmezési keretrendszerünket, vegyünk részt azokban a világméretű tevékenységekben, amelyeket tanulmányozunk. Vajon a probléma abban rejlik, hogy a megkérdezettek válaszait csupán egy metanyelvben elhelyezve vesszük „komolyan”? Latour még kritikusabb: „*ahelyett, hogy feltárnák az elhangzottak mögött rejlő erőket, elrejtik, amit mondanak*” (Latour 2005: 49). Azt is mondhatnánk, hogy míg a szociológus „lefordítja” saját nyelvére, egy harmadik, professzionális nyelvre a körülötte lévő világot, addig az ANT szociológusa ezt nem teszi meg, nem helyettesíti a szereplők kötődéseit másokkal. Latour bírálata valójában az antropológia és a szociológia vizsgálati módszerének különbségét világítja meg. Az antropológiai megközelítés ugyanis lehetővé teszi, hogy a cselekvők értelmezései, s így gyakran a szociológusok számára nem létező entitások is „fordítás nélkül” bekerüljenek a leírásokba. Így amikor egy cselekvő értelmezi tevékenységét – például egy énekesnő, aki

élete meghatározójaként hangját említi –, szembetalálhatjuk magunkat a szociológia szerint nem létező entitásokkal. Mi ugyanis vizsgálhatjuk, hogy tehetsége kibontakoztatásához mennyiben járult hozzá az énekesnő társadalmi helyzete, családja kulturális tőkéje, szocializációja stb., de maga a „hang” nem lesz magyarázó tényező. Latour szerint az aszimmetriáért a 19. század hatalmi viszonyai a felelősek, amikor a szociológusok lemondtak a tárgyak vizsgálatáról és átengedték azt a természettudósoknak és mérnököknek, hogy megteremthessék saját tudományuk autonómiáját (Latour 1993, 1999, 2005).

Latour, hogy még inkább elhatárolódjon mind a köznapi, mind a szociológiai értelemben használt cselekvő fogalmától az aktáns (actant) kifejezést vezeti be.⁷ Az aktánsok aktív szerepet játszanak, a változtatások sorozatait hajtják végre, így mindegyik kauzális funkcióval bír, olyan láncolatot alkotnak, ahol nem lehet meghatározni a cselekvés kiindulópontját. Aktáns lehet egy strukturális jellemvonás, testületi szerv, egyén, vagy az egyének összesített csoportja (Latour 2005: 54). Ezért Latour arra buzdít bennünket, hogy ne kiszűrjük, hanem a nem uniformizált társadalmi cselekvőket is vonjuk be vizsgálatainkba, fogadjuk el, hogy a tárgyak is képesek a cselekvésre.

De hogyan segítenek bennünket a latouri cselekvők abban, hogy újra „megleljük” a társadalmat, hogy újra definiáljuk a társadalmi valóságot?

ASSZOCIÁCIÓK – TÁRSULÁSOK

Latour elméletében társadalmi kapcsolatainkat a cselekvők által létrehozott kollektivitások, az előállított tárgyak, hibridek hozzák létre és tartják fenn. Társadalmunk kollektivitásokból épül fel, amelyekben a humán és nem humán elemek cselekvése láncolatot alkot, megváltoztatva mindkétféle entitást és összekapcsolódásukat, időleges stabilitásuk pedig az események sorozatát megjósolhatóvá teszi. Latour a cselekvők és a társadalmi valóság szociológiája helyett az asszociációk (társulások) szociológiáját javasolja. Egy új szociológiát akar megteremteni vagy a szociológia átalakításán fáradozik? Miért?

A hálózat elemei közti viszonyokról a hagyományos értelemben vett társadalmi megjelölés semmit nem árul el. A társadalmi csak úgy kerülhet vissza a társulásokba, ha a tárgyakat is elemzés alá vonjuk – vallja Latour (2005: 107). A hálózat elemei egymással összekapcsolódva transzformációkat generálnak és a különböző közvetítőket követve ismerhetjük meg a kapcsolatokat. A társulások szociológusa számára nem létezik társadalom, nem létezik társadalmi valóság, helyette a translációkra figyel, ame-

7 Az aktáns modellt Vlagyimir Propp népmese-morfológiai kutatásaira alapozva Algirdas Julien Greimas, litván származású nyelvész dolgozta ki a szemiotikában. Az általa kialakított modell a narratívákban megjelenő szerepek szerkezetére vonatkozik. Greimas szerint minden elmesélt történetben a következő strukturális szerepeknek (aktánsoknak) kell megjelenniük: a hős (a legkisebb királyfi), a gonosz (a sárkány), a küldetés tárgya (a királykisasszony), a hős segítője (az öreg vándor), illetve a küldő (a király), aki elindítja az eseményeket. Ezek a szerepek a narratíva elengedhetetlen részei, ha valamelyik is kimaradna közülük, a történet széthullna, mert egy aktáns nem csupán egy karakter, hanem olyan strukturális elem, ami a történet kimenetelét, továbbvitelét befolyásolja. S az aktáns e lényeges jellemzője Latour ágenseire is vonatkozik: egy aktáns mindig változtat a viszonyokon. Amelyik „szereplő” nem alakít át, nem hagy nyomot és a beszámolókból sem jelenik meg, az nem tekinthető ágensnek (Latour 2005: 53, 128).

lyek létrehozzák a kollektivitásokat. A vizsgálatok pedig arra vonatkoznak, hogy mely ágensek érintettek az összekapcsolódásban, kik/mik játszanak szerepet a translációban, de nem önmagukban lényegesek, a kérdés az, hogy hogyan állnak össze, hogyan stabilizálódnak, hogyan lesznek láthatók az asszociációk.

Latour translációs elmélete már az 1980-as évekbeli munkáiban felbukkant, de még nem mint általános magyarázat, leginkább az érdekek és érdeklődés áthelyezésének illusztrálására szolgált (Latour 1987). A transláció fogalma az ANT más teoretikusainál is fontos szerepet kapott, s a transláció elsősorban a természeti, társadalmi és technikai egymással való keveredését, „egymásba fordulását” jelentette (Callon 1987). Ezzel összhangban az 1990-es években Latour írásaiban is egyre nagyobb szerephez jutott főként az emberi és nem emberi összetevők közötti transláció, melyek a tudás és a világ mobilizálásáért feleltek (Latour 1999).

Az új könyv egyik központi gondolata a mediátorok és intermediátorok közötti különbségtétel, ami a leginkább megvilágítja az asszociációk szerepét.⁸ Latour intermediátornak nevezi azokat a passzív, ám hatékony vezetőket, amelyek változtatás nélkül szállítják a „társadalmat”. A mediátorok ezzel szemben transzformálják, módosítják, átfordítják az általuk közvetített dolgokat. A mediátorok „leképeznek” valamit, az intermediátorokon pedig változás nélkül haladnak át a dolgok. Így egy intermediátor inputja és outputja megegyezik, ezzel szemben egy mediátor esetében nem következik az inputból, mi lesz majd az outputja (Latour 2005: 39).

Azt mondhatjuk, hogy Latour a szociológiát úgy határozza meg, mint ami jórészt intermediátorokkal dolgozik, a társadalmat olyan szereplőkkel népesíti be, amelyek módosítás nélkül közvetítik a már előre meghatározott társadalmi hatásokat. Az asszociációk szociológusai viszont mediátorokból építik fel a világot, amik/akik létrehozzák a társadalmi hatásokat, miközben folyamatosan módosítják a velük kapcsolatban álló ágenseket. Míg a szociológusok – Latour szerint – a társadalmi összetevők egy típusában hisznek, kevés mediátorban, és számtalan intermediátorban, addig az ANT számára nincs egy preferált társadalmi összetétel, hanem számtalan mediátorral számol. Amikor a mediátorok sikeresen stabilizálódnak, akkor hiteles intermediátorokká alakulnak át. Ezek a stabilizálódások elrejtik a vizsgálódó szemek előtt a közvetítők munkáját, és a szociológusok feladata éppen az lesz, hogy ezeket külön munka árán feltérképezzék. Az ANT szerint nem elegendő a történéseket néhány globális okkal magyarázni, egyszerűen ismételtetni a már létező kötődéseket, hanem arra kell válaszolni, hogy miből épülnek fel, hogyan jöttek létre lépésről-lépésre, és milyen közvetítők felelősek az eseményekért (2005: 130–131). Szerinte ugyanis a globális folyamatok lokális, mikroszintű interakciókra, translációkra vezethetők vissza, melyek számtalan szálon kapcsolódnak össze és kötődnek más lokális kapcsolathoz, így kiindulópontjuk meghatározhatatlan, más mikroesemények eredményei, következményei és megint mások kiindulópontjai.

Latour tudományos tevékenységéről írott munkáiban számtalan mediátorral találkozhatunk. Mediátor lehet egy szöveg, egy beszámoló vagy akár egy földminta is. Latour egy őserdei talajkutatásról szóló beszámolójában részletesen leírja, hogy hogyan közvetítik a különböző minták – latouri kifejezéssel *referensek* – az őserdőt, mi-

8 A mediátorok és intermediátorok szerinti szétválasztás Latour 1999-es könyvében is megjelent, ott a hangsúly azonban elsősorban a mediátorok translációban betöltött szerepén volt (Latour 1999).

közben folyamatosan alakítják az általuk közvetített információkat, s maguk is folyamatosan módosulnak (1999). Az összekapcsolódásokban már nem választható el maga a talajminta és az általa közvetített jel (információ). Az őserdei vizsgálatok során gyűjtött minták és adatok, maguk a tudósok, tudáskészletük, berendezéseik, s a vizsgálat végén létrejött beszámoló ugyanannak a hálózatnak a része: egymásba fonódva láncolatot alkotnak és együtt felelősek a történésekért.

MILYEN KÖVETKEZMÉNYEKEL SZÁMOLHATUNK?

Azt már tudjuk, hogy Latour nem tartja megfelelőnek, hogy felülről hozzunk létre csoportokat, melyekbe aztán besorolhatjuk az aktorokat, hogy az egyének felett álló erőkkkel, struktúrával, habitussal magyarázzuk meg, hogy miért is tartósak, állandók a valójában időleges és egyedi interakcióik. Ehelyett az javasolja, hogy a láncolatokat figyeljük meg, lépésről-lépésre kövessük a cselekvőket, még akkor is, ha ennek megvalósítása még Latour szerint sem egyszerű feladat. Így talán banalitásnak hangzik, de szerinte nem a szociológus feladata a cselekvők csoportosítása és annak eldöntése sem, hogy mi készítette őket a különböző tevékenységeikre. Bár a vágy hajt minket, hogy képesek legyünk arról a láthatatlan világról mondani valamit, ami a háttérből mozgatja a dolgokat – írja –, vissza kell térnünk a helyi szinthez, a helyi összekapcsolódásokhoz, ahol a kötődések kiépülnek. Vizsgálat alá kell vonni az olyan kifejezések tartalmát, mint struktúra, rendszer, társadalom, hogy miből épülnek fel, és láthatóvá kell tenni az őket alkotó kapcsolatokat (Latour 2005: 183).

Latour nemcsak a felülről létrehozott csoportoktól és kategóriák használatától „óv” bennünket, hanem attól is, hogy megfeledekezzünk a tér és idő dimenziójáról és általános sémákat alkalmazzunk a nagyon is különböző jelenségek magyarázatára. Hogyan is lehetséges, hogy térben és időben annyira távoli eseményeket könnyű lelkiismerettel hasonló folyamatokként kezelünk? Mindez megoldódni látszik, ha elfogadjuk, hogy nem létezik sem lokális, sem globális, sem mikro-, sem makroszint, hiszen maga a felosztás szükségtelen, ha a láncolatokat, translációkat, a mediátorok tevékenységét vizsgáljuk. Latour szerint pedig ezek az összefonódások, melyek a térben és időben átadott és megszilárdított láncolatokért felelősek, a nem-humán cselekvőkön keresztül (azokon átszivároghva) válnak megfoghatóvá és láthatóvá (Latour 2005: 194).

Nem véletlen, hogy a könyvben gyakran találkozunk a számítástechnika, a világháló és más technikai megoldások adta hasonlatokkal. A latouri mediátor megfeleltethető a számítástechnikában (mesterséges intelligencia kutatásban) használt ágens kifejezésnek,⁹ amely olyan mesterségesen létrehozott „test” szintén az élő és az élettelen entitás határán, ami egy új környezetbe helyezve, az ott felmerülő ingerek hatására „viselkedik”, reagál. Az ágensek nem pusztán feldolgozzák a kapott ingereket, hanem vissza is hatnak környezetükre, sőt „érzékszerveik”, szenzoraik segítségével érzékelik az általuk okozott változást, ami tovább módosíthatja viselkedésüket, azaz olyan visszacsatolási hálózat jöhet létre, amely az élő rendszereket jellemzi. Az informatika világa remekül szemlélteti számunkra, hogy hogyan működik a világunk a technológi-

9 Latour maga is többször utal a számítástechnika és az internet világára, a cselekvők hozzáférését, kompetenciáját például ugyancsak a számítástechnikában használt plug in kifejezéssel szemlélteti.

ákon keresztül, hogyan érvényesülnek tőlünk időben és térben távol meghozott döntések, s hogy mitől függ például a kompetenciánk és a hozzáférésünk a világhoz (egy modemtől, az informatikai ismereteinktől vagy éppen a rendelkezésünkre álló szoftvertől). Már nem lehet megjelölni, hogy ki hozta meg a döntéseket, hogy ki érvényesíti akaratát. Éppen ezért a vizsgálat elsődleges célja annak felderítése, hogy milyen módosulások jönnek létre, s a cselekvő másodlagossá válik.

Pontos útmutatót, biztos receptet nem kapunk arra vonatkozóan, hogy hogyan is járjunk el a jövőben, hogyan valósítható meg lépésről-lépésre a latouri értelemben vett vizsgálat. Nem kérdés viszont, hogy hasznos olvasmány a szociológusok számára.

IRODALOM

- Bloor, D. (1999): A tudásszociológia erős programja. In Forrai G.–Szegedi P. szerk.: *Tudományfilozófia: Szöveggyűjtemény*. Budapest: Áron Kiadó, 427–446.
- Callon, M. (1986): Some Elements of a Sociology of Translation: Domestication of the Scallop and the Fishermen of St. Brieuc Bay. In Law, J. ed.: *Power, Action and Belief. A New Sociology of Knowledge?* London: Routledge and Kegan Paul, 196–233.
- Callon, M. (1987): Society in the Making: The Study of Technology as a Tool for Sociological Analysis. In Bijker, W.: *The Social Construction of Technological System*. Cambridge, 83–103.
- Latour, B.–Woolgar, S. (1979): *Laboratory Life. The Social Construction of Scientific Facts*. London: Sage.
- Latour, B. (1987): *Science in Action*. Cambridge: Harvard University Press.
- Latour, B. (1993): *We Have Never Been Modern*. Cambridge: Harvard University.
- Latour, B. (1999): *Pandora's Hope*. Cambridge: Harvard University Press.
- Latour, B. (2004): On Recalling ANT. In Law, J.–Hassard, J.: *Actor Network Theory and After*. Oxford: Blackwell, 15–25.
- Latour, B. (2005): *Reassembling the Social. An Introduction to Actor-Network-Theory*. Oxford: Oxford University Press.
- Law, J.–Hassard, J. (2004): *Actor Network Theory and After*. Oxford, Blackwell.
- Némedi D. (2005): *A klasszikus szociológia 1890–1945*. Budapest, Napvilág Kiadó.
- Simmel, G. (2000): A szociológia problémája. In Felkai G.–Némedi D.–Somlai P. szerk.: *Szociológiai irányzatok a XX. század elejéig*. Budapest: Új Mandátum, 459–479.
- Weber, M. (1987): *Gazdaság és társadalom. A megértő szociológia alapvonalai I. Szociológiai kategóriáiban*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.